

Блинова, О. Є. Психологічний аналіз етнічної ідентичності та її трансформації у трудових мігрантів України [Текст] / О. Є. Блинова // Зб. наук. праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2009. – Вип. 14, част.1. – С. 60-71.

УДК 159.9 : 316.6

Олена Блинова

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ЇЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ У ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ УКРАЇНИ

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

В статті розглядаються різні наукові підходи до визначення, структури та формування етнічної ідентичності в полікультурному світі, особливості її трансформування в умовах зростання міграційних процесів у суспільстві.

Ключові слова: трудова міграція, етнічна ідентичність, акультурація, етнокультурна адаптація, трансформація етнічної ідентичності.

Different scientific approaches to the definition, structure and formation of the ethnical identity in multicultural world and the specific features of its transformation in the conditions of growth of migration processes in society are analysed in the article.

Key words: ethnical identity, acculturation, ethnocultural adaptation, transformation of ethnical identity.

Сучасний період розвитку української держави характеризується збільшенням міграційних потоків, значна кількість українських громадян виїжджає за кордон з метою працевлаштування та поповнює ряди «заробітчан». Важливим науковим завданням є вивчення чинників, механізмів, спрямованості сучасної трудової еміграції громадян України, вирішення проблем етнічної самоідентифікації, рідної мови і національної культури, збереження української субкультури в умовах інокультурного оточення, трансформації етнічної самосвідомості в процесі інтеграції в іноетнічному середовищі.

Аналіз публікацій свідчить про досить інтенсивне дослідження проблем ідентифікації та ідентичності саме на сучасному етапі розвитку суспільства, коли, у зв'язку з докорінними соціальними трансформаціями, питання ідентичності висувається на перший план. Найзначнішими працями в цій галузі можна вважати, зокрема, дослідження П.Гнатенка, В.Павленко, К.Коростеліної, С.Макеєва, Л.Орбан-Лембрик, М.Пірен, М. Шульги. [1; 5; 6; 8; 9].

Метою роботи є психологічний аналіз проблеми визначення та формування етнічної ідентичності у різних наукових підходах; трансформування етнічної ідентичності мігрантів в іноетнічному середовищі.

Значні трансформації у соціальній структурі суспільства, що тривають протягом останніх років, викликали зміну системи цінностей і втрату стійкої соціальної ідентичності у мільйонів людей. Основна визначальна ознака кризи українського суспільства – «знецінення людини в її культурно-історичному, ментальному образі, сутності, переривання міжпоколінних зв'язків, руйнування етичних, моральних ідеалів соціального співжиття, ідеалів культури, релігії, особистості і громадської етики, політичних ідеалів тощо» [3; с.282].

Причиною того, що людина приймає рішення щодо влаштування власної долі саме за кордоном є, на жаль, почуття розгубленості щодо визначальних орієнтирів і цінностей нашого життя, Л.Е.Орбан-Лембрик зазначає, що «проблема полягає в тому, що великій кількості людей в умовах нестабільності свого суспільства і процвітання багатьох країн Заходу надзвичайно важко визначити, чому віддати перевагу, які цінності вважати пріоритетними, як зіставити цінності ринку та загальнолюдські моральні цінності – такі, як чесність, порядність тощо. В етнопсихології така ситуація визначається поняттям «культурний шок», який проявляється у подиві щодо незвичних норм і стандартів поведінки, у відчутті дискомфорту від різниці між «їх» і «нашою» культурою, відчутті розгубленості серед «чужого» світу» [7].

Є. Головаха підкреслює, що «сучасне суспільство – це простір ідентичностей, що постійно змінюються. І якщо у минулому зміна ідентичності

призводила до маргіналізації, то сьогодні ризик потрапити у маргінальне становище чекає на тих, хто зберігає ідентичність всупереч змінам об'єктивної ситуації і не здатний прийняти нові соціальні реалії» [2].

Представники зарубіжних соціальних і психологічних наук також пов'язують формування чи трансформацію ідентичності з тим соціальним контекстом, в якому вона розглядається. На думку Р.Дженкінса, сучасний бум у дослідженні ідентичності відбиває її стан невизначеності, який нині переживають люди і який спричинений зростанням міграційних процесів, розширенням культурних контактів, суттєвими соціально-політичними змінами в багатьох регіонах земної кулі. Внаслідок цих процесів люди стикаються з труднощами з самоідентифікацією інших, а отже, і з прогнозуванням їхньої поведінки [8, с.69].

Кожна людина протягом життя входить до багатьох груп, усвідомлює себе членом різних спільнот, результатом ідентифікації з якими стає формування численних ідентичностей, актуальність і значущість яких варіюються залежно від особливостей часу й ситуації. Сукупність їх складає цілісну соціальну ідентичність особистості, етнічна ідентичність посідає важливе місце в її структурі разом з іншими видами ідентичності, причому особливо важливу роль саме етнічна ідентифікація має у формуванні почуття стабільності та особистісного благополуччя. Етнічна ідентичність – це складова частина соціальної ідентичності особистості, це результат когнітивно-емоційного процесу усвідомлення себе в якості представника етносу, певний ступінь тотожності з ним і виокремлення від інших етносів.

Етнос – це психологічна спільнота, яка здатна успішно виконувати важливі для кожної людини функції: 1) орієнтувати в оточуючому світі, надаючи більш-менш упорядковану інформацію; 2) надавати загальні життєві цінності; 3) захищати, оберігаючи соціальне та фізичне самопочуття. Людині завжди необхідно відчувати себе частиною «ми», етнос – це не єдина група, до якої відносить себе людина. Серед таких груп можна назвати церковні організації, професійні об'єднання, неформальні об'єднання молоді тощо. «Багато людей

«занурюються в одну з таких груп, однак членство в них не завжди призводить до задоволення потреби в психологічній стабільності. Опора виявляється не занадто стійкою, оскільки склад групи постійно оновлюється, термін їх існування є обмеженим у часі, людину можуть виключити з групи за якусь провину» [12, с.62]. У той же час етнічна спільнота – це міжпоколінна група, вона є сталою у часі, для неї є характерною стабільність складу, кожна людина має стійкий етнічний статус, її неможливо «виключити» із етносу. Завдяки цього етнос є для людини надійною групою підтримки.

Стефаненко Т.Г. вважає, що пошук орієнтирів і стабільності в перенасиченому інформацією і нестабільному світі – це головна психологічна причина зростання етнічної ідентичності у другій половині ХХ століття. Друга психологічна причина – це інтенсифікація міжетнічних контактів, як безпосередніх (трудова міграція, студентські обміни, переміщення емігрантів і біженців, туризм), так і опосередкованих сучасними засобами масової комунікації від супутникового телебачення до мережі Інтернет. Інтенсивні контакти актуалізують етнічну ідентичність, позаяк тільки через порівняння можна найбільш чітко сприйняти власні етнічні особливості як щось особливе. Особливу значущість етнос набуває у період радикальних соціальних перетворень, що призводять до соціальної нестабільності [12].

Зрозуміло, що значущість та актуальність етнічної ідентичності для індивіда – досить ситуаційні параметри, які перебувають під впливом як об'єктивної соціальної реальності (перехідність суспільства, етнічні конфлікти, міграції тощо), так і суб'єктивних факторів – наприклад, рівня освіти або політичних уподобань індивіда. Взагалі самоідентифікація відбувається не тільки за етнічними ознаками, тому етнічність може перебувати на периферії особистісної мотивації. В умовах стабільних етнічних відносин або в моноетнічному оточенні етнічна свідомість зазвичай не тільки індивідів, але й цілих етнічних груп, може бути не актуалізованою.

В емпіричних дослідженнях доведено, що певні фактори можуть підсилювати роль етнічної ідентифікації. Так, в поліетнічному середовищі рівень етнічної ідентичності зазвичай вищий у недомінуючої групи. Вважаємо, що міграційні процеси в сучасній Україні також здатні значно змінювати ці параметри. Широкомасштабні дослідження, проведені в Росії, свідчать, що згадування про «руськість» у місцях, де росіяни домінували, зустрічалося не часто. Але ситуація змінювалася в іноетнічному оточенні, в Казахстані, наприклад [12]. Тому досить цікаво порівняти параметри етнічної ідентичності українців, які змінюють місце роботи і проживання, тобто в інших культурних та соціально-політичних умовах, простежити закономірності трансформації етнічної ідентичності мігрантів.

Питання про взаємозв'язок у структурі ідентичності особистості особистісної та соціальної ідентичності вивчається, зокрема, у межах кроскультурної психології, де наголошується на тому, що ідентичність особистості обумовлюється певним типом культури, до якої належить особистість.

Згідно з традиційною класифікацією типів культур на колективістські та індивідуалістичні виокремлюються дві фундаментальні опозиції: «Я – Вони», де головним механізмом формування ідентичності особистості є індивідуалізація, та «Ми – Вони», де головним механізмом є соціальна ідентифікація (К.В. Коростеліна). У першому випадку ідентичність формується завдяки виокремленню відмінних, специфічних рис, характеристик, якостей, у другому випадку, тобто коли йдеться про соціальну ідентифікацію, то, перш за все, мається на увазі формування образу «Я» як подібного до інших, ідентичного з ними, індивід існує тільки як частка цілого.

Теорія соціальної ідентичності Теджфела доводить, що коріння багатьох соціально-психологічних феноменів лежить не в соціальних реаліях, не в зовнішніх щодо індивіда ситуативних факторах, а в суто когнітивних процесах – соціальній категоризації, соціальній ідентифікації, соціальному порівнянні.

Таджфел доводив, що кожному індивіду властиво членити світ на категорії взагалі і на соціальні категорії зокрема, тобто здійснювати соціальну категоризацію. При цьому індивід намагається співвіднести самого себе з виокремленими категоріями і «вписати» себе в цю систему, тим самим ототожнюючи себе з певними соціальними групами, тобто здійснюючи соціальну ідентифікацію. Сукупність усіх соціальних ідентифікацій, що використовувалися індивідом при своєму самовизначенні, і називалася соціальною ідентичністю.

Базовим положенням цієї теорії є положення про те, що у людей є потреба мати позитивну соціальну ідентичність. Вона є продуктом соціального порівняння власної інгрупи і аутгруп і реалізується тоді, коли це порівняння, з погляду індивіда, на користь інгрупи. Якщо індивіду вдається досягти позитивної соціальної ідентичності, він залишається членом групи. Якщо група така, що досягти позитивної соціальної ідентичності не вдається, то індивід може:

- докласти власних зусиль, щоб якимось покращити групу, тобто, за визначенням Теджфела, здійснити соціальні зміни;
- пошукати інші виміри для соціального порівняння, тобто проявити так звану соціальну креативність;
- залишити групу або дистанціюватись від неї, що виражається в соціальній мобільності [8, с.73].

Для Теджфела важливо було відповісти на питання, чому в одних ситуаціях людина поводиться як індивідуальність, а в інших – «як усі». Розмірковуючи над цим питанням, дослідник запропонував для психологічного вжитку ідею біполярного континууму соціальних форм поведінки, на одному полюсі якого перебувають суто міжособистісні форми поведінки, а на іншому – такі форми взаємодії між людьми, які зумовлені їхньою належністю до певної групи і на які не впливають їхні індивідуальні характеристики та відносини. Автор обґрунтовує наявність особистісної ідентичності – це визначення себе в термінах унікальної індивідуальних характеристик: фізичних, інтелектуальних, моральних тощо, та соціальної ідентичності – «це та частина Я-концепції індивіда, яка виникає із

усвідомлення свого членства в соціальній групі (або групах) разом з ціннісним і емоційним значенням, що надається цьому членству» (Tajfel, 1979). У кожен момент актуалізується в більшій мірі одна з двох підсистем і залежно від того, яка ідентичність актуалізувалася, відбувається вибір форми поведінки на біполярному континуумі. Тобто до формування соціальної ідентичності призводить єдиний процес диференціації / ідентифікації.

В структурі етнічної ідентичності звичайно виділяють два основних компоненти – когнітивний (знання, уявлення про особливості власної групи і усвідомлення себе її членом на основі етнодиференціюючих ознак) і афективний (оцінка якостей власної групи, відношення до членства в ній, значущість цього членства). Деякі дослідники виділяють ще поведінковий компонент, розуміючи його як реальний механізм не тільки усвідомлення, але й прояву себе в якості члена певної групи, «побудову системи відносин і дій в різних етноконтактних ситуаціях» (Дробижева и др., 1996).

В моделях, що запропоновані різними дослідниками, використовуються різні поняття для позначення складових частин когнітивного компонента етнічної ідентичності – етнічні орієнтації, групові концепції і т.ін. Найбільш важливими вважаються, по-перше, етнічна усвідомленість, що містить знання про етнічні групи – власну і чужі, їх історію, звичаї, особливості культури, і по-друге, етнічна самоназва. На основі знання своєї та чужих етнічних груп формується комплекс уявлень, що складає систему етнодиференціюючих ознак.

Етнічна ідентичність – це не тільки усвідомлення своєї тотожності з етнічною спільнотою, але й її оцінка, значущість членства в ній, етнічні почуття. Як наголошує Г.У.Солдатова «гідність, гордість, образи, страхи є найважливішими критеріями міжетнічного порівняння. Ці почуття спираються на глибокі емоційні зв'язки з етнічною спільнотою і моральні обов'язки по відношенню до неї, що формуються в процесі соціалізації індивіда» [10, с.172].

Відношення до власної етнічної спільноти проявляється в етнічних аттітюдах. Позитивні аттітюди містять задоволеність членством в етнічній спільноті, бажання належати до неї, гордість за досягнення свого народу.

В.М.Павленко в структурі етнічної ідентичності, серед її основних параметрів виокремлює наступні:

А) Актуальність етнічної ідентичності. Актуальність етнічності залежно від інтерпретації дослідником цього поняття визначається в двох варіантах. Для одних дослідників актуальність інтерпретується як значущість певної категорії для індивіда, тому принцип її дослідження базується на «інтраіндивідуальних» порівняннях категорій. При цьому категорія «етнічність», буде аналізуватися з точки зору її наявності-відсутності у респондентів певної вибірки, частоти, з якою вона спостерігається, місця в ланці інших категорій тощо. Інші дослідники саме при вивченні актуальності етнічної ідентичності наголошують на важливості «інтергрупових» інтерпретацій. На їхній погляд, актуальність етнічності має вивчатися в порівняльному аналізі цієї категорії в різних етнічних груп. Результатом такого вивчення має бути аналіз того, в якій групі актуалізація етнічної ідентичності вища, а у якій нижча; наскільки вища або нижча і т.ін. [8, с.76]

Б) Значущість етнічної ідентичності. Під значущістю, як правило, розуміють її відносну важливість порівняно з іншими ідентифікаціями, що визначається суб'єктивно. У підході Н.Хутнік (1991) наголошується на тому, що центральні – найбільш значущі – категорії можуть бути краще чи гірше усвідомлені індивідом, тому для вивчення значущості слід запропонувати респондентові обрати з усього набору самокатегоризації п'ять найбільш значущих, на його погляд, та проранжувати їх за ступенем його суб'єктивного відчуття їхньої важливості для нього. Н.Хутнік, на основі результатів власних досліджень підкреслює, що етнічність є досить актуальною категорією для багатьох представників етнічних меншин, однак тільки для деякого з них вона стає і центральною категорією. Автор вважає, що цей результат свідчить про те, що

члени етнічної групи добре усвідомлюють свою етнічність, але вона не стає центральною категорією їхньої ідентичності [14].

В) Валентність етнічної ідентичності (тобто вона може бути позитивною чи негативною). Валентність операціоналізується за допомогою суб'єктивного оцінювання етнічної ідентифікації у найпростішому варіанті просто оцінкою її як позитивної, негативною або нейтральною, в більш складному варіанті – за допомогою градуйованих шкал або спеціальних опитувальників.

Н.Хутнік спробувала визначити співвідношення валентності та значущості ідентичності. На її думку, якщо етнічна ідентичність індивіда має високий рівень значущості і водночас позитивну валентність, то з великою вірогідністю можна стверджувати, що й рівень самоідентифікації зі своєю групою у них буде високий. Ті члени етнічної меншини, у яких фіксується високий рівень актуальності та значущості етнічної ідентичності разом з негативною валентністю, проявлятимуть самонеприйняття себе як членів даної спільноти [14].

За останні десятиріччя внаслідок зростання міграційних процесів різного рівня виникла потреба у вивченні трансформації ідентичності в контексті проблем акультурації. Поняття акультурації ввели антропологи, які описували з його допомогою культурні зміни, що виникають внаслідок контакту різних етнокультурних груп. Ці зміни виникають в обох групах, але, зазвичай, в культурі домінуючої групи змін менше. Що ж до груп етнокультурних меншин, то вони або самі засвоюють, або їх змушують засвоїти найсуттєвіші аспекти культури домінуючої групи: мову, релігійні традиції, норми, закони поведінки тощо.

Для психологів акультурація цікава не лише як соціально-груповий феномен, але й як феномен індивідуального рівня. Зустріч кожного конкретного індивіда з новою культурою вимагає від нього певного ставлення до цього факту і певних форм адаптації до умов перебування в новому середовищі або, інакше кажучи, вироблення певної *акультураційної стратегії*. Дослідники виокремлюють три різних аспекти цієї проблеми:

1. *акультураційні аттитюди* – ставлення й оцінки, що формуються у індивіда щодо власної і нової культур і які визначатимуть вибір певної стратегії акультурації; 2. зміни в поведінці, які сталися завдяки вибору певної акультураційної стратегії; 3. *акультураційний стрес* – ті суб'єктивні наслідки, які виникають у процесі реалізації певної акультураційної стратегії, і способи їхнього подолання.

Джон Беррі зазначає, що для визначення індивідуальних орієнтацій щодо акультурації треба врахувати позицію індивіда з двох основних питань. Перше стосується ставлення до власної культури, її цінності для індивіда і необхідності збереження й подальшого розвитку власної етнокультурної ідентичності. Друге стосується ставлення індивіда до групи контакту: наскільки взаємодія з членами цієї групи цінна і бажана для індивіда, наскільки охоче він підтримуватиме і розвиватиме стосунки з членами іншої групи. Відповіді на ці два питання можна позначити на біполярних градуйованих шкалах, у яких один полюс належить максимально позитивній, а інший – максимально негативній відповіді на них [4]. Співвідношення між ними дозволяють виокремити чотири варіанти акультураційної стратегії:

1. Асиміляція (негативна відповідь на перше питання, позитивна – на друге) – цінність власної культурної спадщини принижується, основні елементи культури іншої групи більш-менш швидко засвоюються і поступово витісняють із основних сфер життєдіяльності відповідні елементи власної культури, що призводить до поглинання домінуючою групою етнокультурної меншини, і тоді культура домінуючої групи без суттєвих видозмін поширюється і на етнічну меншину,

2. Інтеграція (позитивні відповіді на обидва питання) – ця стратегія передбачає збереження і подальший розвиток власної культурної спадщини на тлі доброзичливого сприйняття різноманітних форм взаємодії з більшістю, таким чином виникає полікультурне, «мозаїчне» суспільство, в межах якого кожен

елемент мозаїки зберігає свою самобутність, а всі етнокультурні групи разом створюють нову цілісність.

3. Сепаратизм (або сегрегація) (позитивну відповідь на перше питання і негативна – на друге). Якщо такий вибір роблять члени меншини, говорять про наявність ізоляціоністських установок і орієнтацій на сепаратизм. Дуже часто вибір цієї стратегії – це єдиний, з погляду меншини, спосіб збереження етнокультурної ідентичності і більш-менш незалежного існування. Якщо ця стратегія нав'язується меншині домінуючою групою, говорять про стратегію сегрегації.

4. Маргіналізація (негативні відповіді на обидва питання) – виникає в індивіда чи етнокультурної групи коли, з одного боку, слабо сформовано або вже втрачено ідентифікацію з рідною етнічною групою та її культурою, а з іншого – через якісь обставини немає установки на підтримування і, тим більше, на підсилення контактів з групою етнічної більшості або з іншими етнокультурними групами.

Дослідження Стефаненко Т.Г. показують, що на усвідомлення людьми своєї етнічної належності впливає той факт, чи проживають вони в поліетнічному або моноетнічному середовищі. Ситуація міжетнічного спілкування надає індивідові більше можливостей для надбання знань про особливості своєї і інших етнічних груп, сприяє розвитку міжетнічного розуміння і формуванню комунікативних навичок.

Найбільш природним для людини є прагнення людини зберегти або відновити позитивну етнічну ідентичність, яка надає відчуття психологічної безпеки і стабільності. Для цього використовується стратегія, яку Таджфел і Дж.Тернер називали стратегією соціальної творчості. Вона має різні форми, що пов'язані з переглядом критеріїв порівняння. Наприклад, це може бути пошук нових підстав для порівняння (українці добрі, гостинні, добросердні..., навіть не зважаючи на те, що ці якості не призводять до успіху у справах) або за допомогою

вибору для порівняння ще більш слабких і менш успішних груп (становище українців-заробітчан за кордоном краще, ніж становище арабів, азіатів тощо).

При небажаному міжгруповому порівнянні члени меншини, що відчуває дискримінацію, можуть вибрати іншу стратегію – прийняти правильну самоідентифікацію разом з негативною оцінкою групи. У цьому випадку формується негативна етнічна ідентичність, яка супроводжується відчуттям неповноцінності, ущемлення і, навіть, сорому за представників свого етносу («комплекс меншовартості»). Цей тип етнічної ідентичності є небажаним і несприятливим для міжгрупових відносин, оскільки супроводжується загостренням сприйняття дискримінації і збільшенням суб'єктивної культурної дистанції з групою більшості. Він є несприятливим і для особистісного зростання індивіда.

Але сприймаючи негативну ідентичність, людина може по-різному реагувати на негативні судження відносно власного етносу, а значить, відносно негативного власного образу, що склався у представників домінуючої більшості. І в цьому випадку у людини є можливість уникнути почуття неповноцінності і зберегти високу самооцінку. Він може відносити негативні судження до інших членів своєї групи, але не до самого себе, тобто встановлюючи психологічний кордон між групою і собою.

У випадку небажаного міжгрупового порівняння індивід може обрати і стратегію індивідуальної мобільності, яка полягає у спробі змінити групу (існує висока імовірність того, що українці, які приймають рішення про виїзд за кордон, керуються цією стратегією у тому числі). Однак, як правило, у високостатусні групи ввійти складно – діє психологічне правило одночасного перебільшення людьми внутрішньогрупової подібності і міжгрупових відмінностей. Якщо розглядати етнос як біосоціальний організм, то він виявляється групою з нульовим рівнем міжгрупової мобільності: етнічність є спадковою якістю, ніхто не може обирати етнічну групу, до якої він хотів б належати. Однак у наш час невелика кількість дослідників дотримується такої «крайньої» позиції і не

визначає етнос тільки по «крові». Більшість вчених вважає, що етнічність є якістю, яка скоріше приписується (вимагається) суспільством, ніж успадковується. Г.Г.Шпет підкреслював, що належність людини до народу визначається не біологічною спадковістю, а свідомим прилученням до його культурних цінностей та святинь [13].

Висновки: Етнічна ідентичність серед інших видів соціальної ідентичності особистості набуває особливої значущості в період соціально-економічної кризи у суспільстві, оскільки вона відіграє значущу роль у збереженні почуття стабільності і психологічного благополуччя. Важливим для мігрантів, що виїжджають за межі країни з метою пошуку роботи є, крім ефективної адаптації в інокультурному середовищі, збереження позитивної етнічної ідентичності. Це завдання вирішується завдяки застосуванню різних акультураційних стратегій. Науковою проблемою для дослідницької роботи є визначення переважних стратегій адаптації мігрантів у приймаючому суспільстві, чинників, що зумовлюють цей процес на соціальному та особистісному рівнях.

Список використаних джерел

1. Гнатенко П.И., Павленко В. Н. Идентичность: Философский и психологический анализ / П.И.Гнатенко, В.Н.Павленко. – К. : 1999. – 465 с.
2. Головаха Е.П. Национальная толерантность и идентичность в Украине: опыт применения шкалы социальной дистанции в мониторинговом социологическом исследовании // Головаха Е.П., Панина Н.В. / Социологический журнал. – 2006. – №3. – С.17-24.
3. Куєвда В.Т. Етнонаціональні потенціал, свідомість, ідея: історико-психологічний вимір // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред С.Д.Максименка. Т.Х. част.4. – К., 2008. – С.279-289.

4. Лебедева Н.М. Социально-психологические закономерности аккультурации этнических групп // Этническая психология и общество / Под ред. Н.М.Лебедевой. – М. : Старый сад, 1997. – С.271-289.
5. Макеев С.А. Социальные идентификации и идентичности. / С.А. Макеев, С.Н. Оксамитная, Е. В. Швачко. – К. : Институт социологии НАН Украины. – 1996. – 185 с.
6. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Підручник: У 2 кн. Кн.2: Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. [для студентів вищих навчальних закладів] / Л.Е.Орбан-Лембрик. – Київ : Либідь, 2006. – 560 [2] с.
7. Орбан-Лембрик Л.Е. Толерантність як основа адекватних взаємин у полікультурному світі // Орбан-Лембрик Л.Е. / Соціальна психологія. – 2008. – №2.
8. Павленко В.М. Етнопсихологія: Навч. посібник / Павленко В.М., Таглін С.О.. – К.: Сфера, 1999. – 408 с.
9. Пірен М. Чи є «вибрана верства» України символом української політичної нації? // Пірен М.І. / Соціальна психологія. – 2004. – № 5 (7). – С.3-11.
10. Солдатова Г.У. Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности [для студ.высш.учеб.заведений, обучающихся по направл. и спец-тям психологии] / Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А., Калиненко В.К., Кравцова О.А. – М. : Смысл, 2002. – 479 с. – (Теория и практика психологической помощи).
11. Солдатова Г.У. О методологических проблемах этнопсихологического исследования // Солдатова Г.У. / Психологический журнал. – 1992. – №4. – С.33-45.
12. Стефаненко Т. Г. Методы подготовки к межкультурному взаимодействию // Стефаненко Т.Г., Шлягина Е.И., Ениколопов С.Н. Методы этнопсихологического исследования. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1993. – С.55-78.
13. Шпет Г.Г. Введение в этническую психологию: Соч. / Шпет Г.Г. – М., 1989. – С. 475-575.

14. Hutnik N. *Ethnic Minority Identity: A Social Psychological Perspective*. – Oxford: Clarendon Press, 1991.
15. Taifel H. Individuals and groups in social psychology // *British Journal of Social and Clinical Psychology*. – 1979. – V.18.